सर्व्वमव्यक्तमित्युक्तमसर्व्वः पञ्चविंशकः । य एनमभिजानन्ति न भयं तेषु वर्त्तते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि वशिष्ठकरालजनकसंवादे अष्टाधिकत्रिशतोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

॥ वशिष्ठ उवाच ॥ सांख्यदर्शनमेतावदुक्तं ते नृपसत्तम । विद्याविद्येत्विदानीं मे त्वं निबोधानुपूर्व्वशः ।

अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्म्मि वै । सर्गप्रलयनिर्म्मुक्ता विद्या वै पञ्चविंशकः ।

परस्परस्य विद्या वै त्वन्निबोधानुपूर्व्वशः । यथोक्तमृषिभिस्तात सांख्यस्याभिनिदर्शनं । ११४९

कर्म्मेन्द्रियाणां सर्व्वेषां विद्या बुद्धीन्द्रियं स्मृतं । बुद्धीन्द्रियाणाञ्च तथा विशेषा इति नः श्रुतं ।

विशेषाणां मनस्तेषां विद्यामाहुर्म्मनीषिणः । मनसः पञ्चभूतानि विद्या इत्यभिचक्षते ।

अहङ्कारस्तु भूतानां पञ्चानां नात्र संशयः । अहङ्कारस्य च तथा बुद्धिर्विद्या नरेश्वर ।

विद्याप्रकृतिरव्यक्तं तत्त्वानां परमेश्वरी । विद्या ज्ञेया नरश्रेष्ठ विधिश्च परमः स्मृतः ।

अव्यक्तस्य परं प्राहुर्व्विद्या वै पञ्चविंशकं । सर्व्वस्य सर्व्वमित्युक्तं ज्ञेयं ज्ञानस्य पार्थिव । ११४९

ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पञ्चविंशकः । तथैव ज्ञानमव्यक्तं विज्ञाता पञ्चविंशकः ।

विद्याऽविद्यार्थतत्त्वेन मयोक्ता ते विशेषतः । अक्षरञ्च क्षरञ्चैव यदुक्तं तन्निबोध मे ।

उभावेवाक्षरावुक्तावुभावेतावनक्षरौ । कारणन्तु प्रवक्ष्यामि याथातथ्यन्तु ज्ञानतः ।

अनादिनिधनावेतौ उभावेवेश्वरौ मतौ । तत्त्वसंज्ञावुभावेतौ प्रोच्येते ज्ञानचिन्तकैः ।

सर्गप्रलयधर्म्मत्वादव्यक्तं प्राहुरक्षरं । तदेतद्गुणसर्गाय विकुर्व्वाणं पुनः पुनः । ११४९०

गुणानां महदादीनामुत्पत्तिश्च परस्परं । अधिष्ठानात्क्षेत्रमाहुरेतत्तत्पञ्चविंशकं ।

यदा तु गुणजालन्तदव्यक्तात्मनि संक्षिपेत् । तदा सह गुणैस्तैस्तु पञ्चविंशो विलीयते ।

गुणा गुणेषु लीयन्ते तदैका प्रकृतिर्भवेत् । क्षेत्रज्ञोऽपि यदा तात तत्क्षेत्रे संप्रलीयते ।

तदाक्षरत्वं प्रकृतिर्गच्छते गुणसंश्रिता । निर्गुणत्वञ्च वैदेह गुणेष्वप्रतिवर्त्तनात् ।

एवमेव च क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञानपरिक्षये । प्रकृत्या निर्गुणस्त्वेष इत्येवमनुशुश्रुम । ११४९५

क्षरो भवत्येष यदा तदा गुणवतीमथ । प्रकृतिन्त्वभिजानाति निर्गुणत्वं तथात्मनः ।

तदा विशुद्धो भवति प्रकृतेः परिवर्ज्जनात् । अन्योऽहमन्येयमिति यदा बुध्यति बुद्धिमान् ।

तदैष तत्त्वतामेति न चापि मिश्रितां व्रजेत् । प्रकृत्या चैव राजेन्द्र मिश्रो ह्यन्यश्च दृश्यते ।

यदा तु गुणजालन्तत्प्राकृतं वै जुगुप्सते । पश्यते च परं पश्यं तदा पश्यन्न संत्यजेत् ।

किं मया कृतमेतावद्योऽहं कालमिमं जनं । मत्स्यो जालं ह्यविज्ञानादनुवर्त्तितवानिह । ११४९०

अहमेव हि संमोहादन्यमन्यज्जनाज्जनं । मत्स्यो यथोदकज्ञानादनुवर्त्तितवानहं ।

मत्स्योऽन्यत्वं यथाऽज्ञानादुदकान्नाभिमन्यते । आत्मानं तद्वदज्ञानादन्यत्वञ्चैव वेद्म्यहं ।

ममास्तु धिगबुद्धस्य योऽहं मग्नमिमं पुनः । अनुवर्त्तितवान्मोहादन्यमन्यज्जनाज्जनं ।

अयमत्र भवेद्बन्धुरनेन सह मे समं । साम्यमेकत्वमायातो यादृशस्तादृशस्त्वहं ।

तुल्यतामिह पश्यामि सदृशोऽहमनेन वै । अयं हि विमलो व्यक्तमहमीदृशकस्तथा । ११४९५